

ЦЕНТРАЛЬНЕ/МАРГІНАЛЬНЕ ЯК ПРОБЛЕМА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ

У статті, досліджуючи центральне й маргінальне та сфери їх репрезентації, доходимо до висновку, що центр та маргінес, з одного боку, є нероздільною, залежною одна від одної єдністю, яка не може існувати без своєї бінарної пари, а з іншого боку, вони абсолютно нетотожні, протилежні, опозиційні семантичні кореляти, що «виштовхують» існування одне одного. Існування суспільства та всього живого неможливе без однієї з частин представленої опозиції центру/маргінесу, а мистецька реальність демонструє таку взаємну залежність у рамках означеної пари. Основним завданням наукової роботи було віднайти нові аспекти інтерпретації центру й маргінесу, які досі не були простежені. Це лише кілька модифікацій у великій гіпермоделі, котра складається з безлічі конотаційних можливостей центрального й маргінального.

Ключові слова: центральне/маргінальне, периферія, бінарність, канон, структура, опозиція, постструктуралізм.

Исследуя центральное/маргинальное и сферы их репрезентации, в статье приходим к выводу, что центр и маргинес, с одной стороны, являются неделимым, зависимым друг от друга единством, которое не может существовать без своей бинарной пары, а с другой стороны, они абсолютно нетождественны, противоположные, оппозиционные семантические корреляты, которые «выталкивают» существование друг друга. Существование общества и всего живого невозможно без одной из частей представленной оппозиции центра/маргинеса, а художественная реальность демонстрирует такую взаимную зависимость в рамках обозначенной пары. Основной задачей научной работы было найти новые аспекты интерпретации центра и маргинеса, которые пока не были прослежены. Но это лишь несколько модификаций в большой гипермодели, которая состоит из множества коннотационных возможностей центрального и маргинального.

Ключевые слова: центральное/маргинальное, периферия, бинарность, канон, структура, оппозиция, постструктурализм.

Researching the central/marginal and fields of their representation, the author makes a conclusion that on one hand the centre and margin form an inseparable unity that can not exist without its binary pair. On the other hand, they are not absolutely identical; they are opposite semantic correlations, which «push out» the existence of each other. The existence of a society and all living things is impossible without one of the parts of the presented opposition of the centre/margin. An artistic reality shows such a mutual dependence within the defined pair. The main task of the scientific work was to find new aspects of the interpretation of the centre and margin, which had not been traced yet. But these are only several modifications in a large hypermodel, that consists of many connotative opportunities of the central and marginal.

Key words: central/marginal, periphery, binary, canon, structure, opposition, post-structuralism.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть маргінальність як явище літературознавчого дискурсу почало набувати резонансного розголосу. Але й досі існує поверхневе сприйняття цієї проблеми, хоча вона дедалі частіше набуває екзистенційного та онтологічно-діалектичного потрактування. Не випадково нею особливо цікавилися деконструктивісти. Глибше дослідження

цієї проблеми вимагає достатньо часу на визрівання й народження нових підходів до інтерпретації позицій *маргінальне як центральне* та *центральне як маргінальне*, а також опозиції *маргінальне/центральне*.

Поняття маргінесу зародилося, ймовірно, тоді, коли у світі з'явилася перша опозиційна пара, бо очевидно, що з цих двох одиниць щось повинно

було бути центральним, а інше – периферійним, проте воно нівелювалося доти, доки не почали вживати поняття «маргінал». Маргіналами називали людей, які втратили колишні соціальні зв'язки і не знайшли себе в нових умовах життя, особливо це стосувалося представників національних меншин, мігрантів, вихідців з села [2, с. 509].

З часом маргіналами почали називати «людей дна», які негативно вирізнялися на тлі суспільства й не могли в ньому прижитися: диваки, божевільні, алкоголіки, наркомани, повії, митці, які шокували загал своїми творіннями. М. Фуко розглянув ще одну маргінальну спільноту – ув'язнених. Проте таке визначення не закріпилося надовго, бо до списку маргіналів почали потрапляти люди, які чимось вирізнялися серед маси. І тепер наркоманів, алкоголіків, людей з душевними чи фізичними захворюваннями не називають маргіналами, а хворими, бо їхня неординарна поведінка керується іншими допоміжними факторами. В такому випадку на людину може впливати фізичний біль, моральний тиск, галюциногенні засоби й т. ін. Маргінальною ж називається особистість, яка свідомо здійснює ті чи ті вчинки, які не є звичними для всіх. О. Забужко вважає, що на цій планеті певною мірою всі маргінали: «Мешканці пограниччя – всі без винятку, а не тільки 380 мільйонів воєнних біженців і бозна-скільки сотень мільйонів емігрантів, і не тільки тих країн, котрі – підставно чи ні, наразі не має значення, – вважають себе маргіналами історії, дарма що чисельно знаходяться таки в більшості) зрештою, у ХХ столітті історія остаточно перестала поділятися на «мейнстрімну» й «периферійну», у чому всі мали змогу перевідчитися 11 вересня 2001 року, коли на наших очах з мегатонною, апокаліптичною переконливістю рухнув, охоплений полум'ям, старий гегелівський міф про «історичні» й «неісторичні» народи). Ми маргінали за самим фактом своєї видової належності до *homo-sapiens* – великого маргінала – самовигнанця мами-природи. Кілька століть він ревню перегризав пуповину, що в'язала його з нею. Залишивши зовсім небагато – буквально ниточка, кілька марних сухожилків. Земля ще нас носить, але вже явно через силу: з величезною, і дедалі наростаючою огидою» [5, с. 342]. Авторка не розмежує маргіналів, для неї сучасне суспільство і людина в ньому є змодифікованим і первинно зміненим видом, який можна називати суцільним маргінесом. Думка О. Забужко індивідуальна, в жодній із наукових статей ми не зустрінемо подібного потракування.

Синонімічними до поняття маргінесу є провінція, периферія, колонія, а до центру – канон, метрополія, столиця. С. Павличко говорить про те, що поняття «маргінес» і «провінція» вжито через кому, вони є не однорідні, а радше навпаки – протилежні. Маргінес – продуктивний, провінція – безплідна. Маргінес передбачає динамічну опозицію, провінція – повторення. Дослідниця виділяє центральне та периферійне між літературними

жанрами, стильовими течіями, чоловічою та жіночою літературою: «Серед жанрів української літератури поезія (романтизм) займає центральну позицію, а проза (реалізм) – маргінальну; за духом романтизм (який відповідає поезії) є центральним по відношенню до реалізму (прози). В рамках канону класиків і канонічних стилів чоловіче письмо займає центральне, а жіноче – маргінальне місце» [9, с. 627]. Про канон в Україні чи не першим заговорив М. Павлишин у своїй статті «Канон та іконостас», де він описав процес переходу з маргінесу в центр письменників та твори, які раніше не були відомі: «Відкривати канон» означає, як правило, переконувати читачів, зокрема студентів літератури та університетів літератури в університетах, прочитати тексти, з якими вони інакше не мали контакту. Канонізація раніше неканонічних текстів впливає на звички читання і на видавничу і педагогічну діяльність. Як правило, на Заході зміни в каноні не бувають стимулом для загальногромадських зрушень і таких ритуалів, як перейменування вулиць, встановлення меморіальних дошок чи перепоховання замучених поетів, як це буває в СРСР» [12, с. 191]. Далі дослідник підкреслює: «З другого боку, тексти, що творять традиційний і доповнений канон, треба б піддати новому прочитанню, використовуючи сьогодні доступні методи літературної аналізи, зокрема такі, що кладуть наголос на розмаскування мітів та ідеологій. Слід же перевірити, що саме в успадкованому каноні спроможне створювати резонанс у новій інтелектуальній і культурній атмосфері» [12, с. 197]. М. Павлишин застерігає від зловживання новим каноном, щоб не суб'єктивізувати попередній центр. С. Павличко у статті «Канон з погляду центру і маргінесу» говорить, що українська література має свій канон, свій привілейований центр, який в останні роки зазнає серйозного тиску з боку традиційних маргінесів: «Сьогодні українська література проживає процес зламу цього центру, або старого канону, і вироблення нових критерій його побудови» [9, с. 634]. Авторка вважає, що канон, який склався у 80-х роках ХХ століття, був перш за все колоніальним: «Колоніальність полягала в тому, що все в ньому будувалося за певною матрицею, певним зразком, яким служила російська література. Схожість на російського автора («Шевченко – український Пушкін»), визнання серед російських акторів – ці та інші ознаки вважалися першорядними в побудові українського канону» [9, с. 634]. Можна зробити висновок, що канон, так само як і центр, може бути змінним, бо і є його прототипом. У травневому номері «Кур'єру Кривбасу» за 2009 рік розміщено статтю Я. Поліщука «Кобиланська і канон», в якій він аналізує праці М. Павлишина, інтерпретуючи його настанови замислитись над проблемою канону та канонотворення в новій українській літературі. М. Павлишин шов усупереч теорії С. Кастильйо, яка обстоює думку про те, що «пов'язане з владою, як у

просторових, так і в політичних вимірах; ті, що займають центр, часто сприймаються як особи більш цікаві й привабливіші, ніж інші смертні. Таким чином, центр бачиться як точка відліку, яка випромінює владу, і відповідно, ті, кому вдалося захопити центр або ідентифікуватися з центром, отримують владу. На відміну від центрального, можна логічно припустити, що периферійне сприймається як безвладне, не гідне інтересу чи уваги, позбавлене поміркованості» [10, с. 619].

Канон у згаданих працях виступає, як бажаний центр. Власне, французький дослідник Ж. Дерріда одним із перших заговорив про відсутність центру, бо тоді може існувати вільна гра, він мав на увазі руйнацію меж, тобто вільний вихід за будь-які рамки. І саме ця думка спровокувала його до перегляду конструкції структури, бо без центру неможливо уявити структуру, «сьогодні структура без будь-якого центру уявляється немислимою як така» [4, с. 564]. Центр керує структурою, її внутрішнім балансом. Структура неможлива без центру, бо тоді вона є неорганізована, тобто структура без центру перестає бути структурою. За Ж. Деррідою, «центр єдиний конститує в структурі те, що, керуючи структурою, уникає структурності. Центр розташований в структурі, і поза структурою. Він перебуває в центрі тотальності, а проте, оскільки центр до тотальності не належить, вона має свій центр десь-інде. Центр не є центром [4, с. 564]. Ж. Дерріда проголосив свободу центру. Можливо, саме ця праця лиш дала впевненості деконструктивістам робити з центром будь-які варіації: стирати його, викидати за межі, розщеплювати і зовсім змінювати. П. Баррі навіть присвятив статтю цій проблемі. Вона має назву «Постструктуралізм – життя на планеті без центру». Автор говорить, що відбувається «децентралізація» інтелектуального світу: «До цього існування норми або центру в усіх речах розглядалися як належне, «людина», яка проголошувала ренесансне гасло, була мірилом усіх речей: запропоновані білим Заходом норми одягу, поведінки, постави, інтелектуальні уподобання тощо створювали стійкий центр, відхилення. Відхід чи відмова від нього розглядалися й визначилися як «іншість» і маргінальність. Проте в ХХ столітті ці центри були зліквідовані або розмиті. Інколи це зумовлювалося історичними подіями: наприклад, Перша світова війна знищила ілюзію стабільного матеріального прогресу, а Голокост зруйнував ідею Європи як джерела й центру людської цивілізації; інколи це ставалося через наукові відкриття: так, теорія ймовірності підточила поняття про час і простір як фіксовані центральні абсолютні; і, нарешті, інколи причиною ставали інтелектуальні чи мистецькі революції: так, наприклад, модернізм у мистецтві першої третини ХХ століття відкинув такі магістральні принципи, як гармонія в музиці, хронологічна послідовність в оповіді й зображення видимого світу в мистецтві» [1, с. 82]. Пропонована розлога цитата дуже яскраво відображає послідовність

розпаду єдності та з часом її можливу ще більшу подрібненість. Єдиним руйнівником всього цілісного виступає лише час, бо з його плином відбуваються поступові, але безповоротні зміни.

Ми говорили про структуралістські поняття центру, проте вони досліджували і його бінарну опозицію, використовуючи поняття «маргінальний суб'єкт», «маргінальний простір», «маргінальне існування». Ідея децентрації Ж. Дерріди стирає саму ідею норми й відхилення, відстоюючи ідею «подібності» та «відмінності». Для Р. Барта маргінальність виражається бажанням пізнати різні культурні заборони, ідентифікуючи владу над єдністю та унікальністю. М. Фуко вважає, що не можна роздумувати над справжньою маргінальністю в рамках бінарної опозиції, або ідентифікувати її як таку можна лише за відсутності будь-якої норми. Він показує, що всі девіанти не є маргіналами в звичайному сенсі слова, бо їх існування зумовлено нормою, а досвід маргінального існування не може бути вписаний всередину інституціональних стратегій [14, с. 15].

Письменниця Оксана Забужко в есе «Дар автомаргіналізації» також піднімає проблему іншого, чужого, вигнаного: «Дар автомаргіналізації – винесення себе самого «на береги», «за дужки» тут-і-теперішньої реальності з тим, аби охопити її «ззовні», «зі сторони» естетично формуючим зором і «впакувати» в слова (позиція, за своєю претензією не стільки навіть диктаторська, скільки, бери вище, – деміургічна, так що історичну недовіру всіх диктаторів до письменницької професії зрозуміти неважко: письменник, навіть найлояльніший щодо влади, підриває соціальну ієрархію вже тим одним, що кожним актом письма норовить стати поза нею» [5, с. 337]. Письменниця під «автомаргіналізацією» розуміє власне винесення індивіда за свої межі. Будь-яка людина своєю біографією може викинути себе на маргінес, а за словами О. Забужко, особливо складно простежити конфлікт письменника між тим, як жити життя, і як писати про нього. Іноді біографія авторів може бути цікавіша, ніж їхні витвори, тоді вона об'єкт, що володіє «даром автомаргіналізації». Авторка каже, що кожен може розсувати власні межі настільки, наскільки того сам забажає. Тобто тим самим індивід може врятувати себе від випадання за межі. О. Забужко наважується навіть уявити абсолютний центр (його можна назвати колбою), в який потрапляєш і за стінками нічого, окрім «космічного мороку», немає. Вона пропонує вилізати на самий верхочок цього варіантного світу й «жити на такій межі тільки з заплющеними очима» [5, с. 340]. Це також своєрідний підвид маргіналізації: жити на межі, відчуваючи себе поза межовим. Власне, весь її есей «обертається» довкола цієї межовості, яку вона намагається хоч трішки, але зачепити в усьому, тобто описати не лише людину на межі, а соціум на межі, країну на межі й саму межу на межі. О. Забужко схематично вимальовує межовість як самостійну частину в проекції *центр/маргінес*, але ми зупинимося лише

на характеристиці бінарної позиції, бо на нашу думку, межа – це зроговіла оболонка кожної з частин, яка з часом може зовсім відпасти від їхніх країв. Вважаємо, що межу можна розглядати як третю частину єдиного цілого, який має назву *центр/маргінес*.

Є. Кононенко у статті «Переможені й переможці», навпаки, говорить про те, що перехід від *центру* до *маргінесу* і від *маргінесу* до *центру* повинен відбуватися постійно, тобто така міграція дозволяє здобувати досвід від перебування на опозиційній частині. Авторка не надає перевагу ні столиці, ні периферії, вважаючи, що одне не може існувати без іншого. Є. Кононенко настільки пов'язує ці поняття одне з одним, що здається, наче з центру в маргінес проведене дороги з маршрутним сполученням. Вона говорить про те, що периферія створює таланти, але рости і трансформуватися вони можуть лише в столиці. Центр і маргінес у інтерпретації Є. Кононенко стають такими нероздільними й вічними бінарними частинами, як день/ніч, чоловіче/жіноче, вхід/вихід: «Велика культура в усіх її виявах, що з об'єктивних причин більшою мірою споживається по столицях, твориться не лише там, але також і в регіонах. Або, якщо хочете, у провінції. Генії та просто обдаровані люди, що народилися у провінції, нерідко там і живуть, і помирають, і рано чи пізно столиця їх визнає. Все це банально, але так було багато разів. У столиці своя специфіка і своя культура, у провінції – своя» [8, с. 12]. Тобто навіть якщо індивід є центром у центрі, то він не може бути ізольованим від маргінесу чи бодай його впливу, і навпаки. Абсолютно протилежним є заклик Ю. Шереха, до думок котрого звертається С. Кирилюк у статті «Проблема маргінальності як складова українського літературного дискурсу кінця XX – початку XXI ст.» [7], акцентуючи, зокрема, на його відомій тезі про те, що навпаки, треба зруйнувати провінційність, щоб вийти з цього тавра поза межовості. Дослідниця розрізняє дві семантичні площини поняття провінція: «Перше (пряме) значення може бути потрактоване як вимушене (геополітичне) перебування поза межами центру (іноді із постійною націленістю на центр), а друге (переносне) значення, на наш погляд, співвідносне з «провансальством» (його синоніми – відсталість, безперспективність) як певним культурно-буттєвим комплексом, притаманним, зрештою, не всім «провінціям» [7, с. 229]. Як бачимо, немає однозначного підходу до поняття «провінція», хтось тікає від неї, а хтось знає, що вона є частина єдиного цілого, тому пишасться можливістю споглядати її зі свого уявного поза межжя.

М. Ільницький, мовби продовжуючи роздуми Є. Кононенко про нерозривність центру та маргінесу, вважає, що саме таке змішання допомагає створювати щось нове в мистецтві. Особливу увагу науковець звертає на творення нових стилів в українській літературі, які, на його думку, почали формуватися від небажання авторів

дотримуватися норм віршування та писати лише на «усталені» теми. Він прихильно ставиться до письменників, котрі знімають межі з будь-яких норм, не звертають увагу на високе та низьке, неактуальне, поважне, а творять новий стиль, який складається з маргінального і є спочатку обов'язково маргінальним, може навіть таким залишитися назавжди. Саме маргінально-експериментальним вважає М. Ільницький постмодернізм в Україні: «Так чи інак, українська література мусить пройти випробування постмодернізмом. Чи прищепиться він надовго в «саду поетичному», а якщо прищепиться, то чи збережеться натуральність його плодів, а чи з'являться якісь гібриди, засвідчить, мабуть, нове покоління» [6, с. 78]. Якщо уявити межу між центром та периферією в трактуванні М. Ільницького, то можна ідентифікувати її з інтерпретацією Є. Кононенко, в такому баченні ця межа має вигляд посіченої волосини, яка тими маленькими відростками чіпляється чи то в центр, чи на маргінес і відіграє роль своєрідного провідника від одного до іншого.

В. Даниленко, роздумуючи про «роль столиці й провінції в історії літератури» бере за точку відліку бальзаківську фразу, що «таланти народжуються в провінції, а помирають у столиці» [3, с. 67]. У цьому випадку маргінес є значно сильнішим, бо породжує таланти, які з часом емігрують у центр і там помирають, тобто маргінес у цьому випадку навіть не встигає бути центром, бо якщо митці народжуються на периферії, то не зразу вони стають геніями, а з часом перетворення переміщуються ближче до центру, а потім і в самий центр, де помирають. Відбувається своєрідний вічний рух по колу: маргінес-центр-маргінес (смерть).

У вже згадуваній статті «Проблема маргінальності як складова літературного дискурсу кінця XX – початку XXI ст.» С. Кирилюк також говорить про можливість центру ставати маргінесом, а маргінесу – центром. Дослідниця дуже вдало порівнює ознаки міста в романах Ю. Андруховича «Рекреації» та «Московіада», простежуючи, що пріоритети можуть змінюватися: «Маргінальний» Чортопіль у романі «Рекреації (навіть провінція, куди з Ленінграда (імперський центр) приїжджає на Свято Воскресаючого Духу Хомський) набуває характеристик «центру», мистецької Мекки, бо ж усі шляхи таки ведуть до Чортополя. Натомість Москва в романі «Московіада» втрачає ознаки «центру» (події у творі здебільшого тривають поза тим, що можна було б вважати центральним, – гуртожиток, бар на Фонвізіна, московський метрополітен). Відбувається зовнішня і внутрішня втрата «центру» – розчарування провінціалів і маргіналів...» [7, с. 231]. У цих романах класично представлено, як периферія стає абсолютним центром, а столиця відходить на маргінес, поступаючись периферії.

Центр і маргінес як дві одвічні онтологічні протилежності – це рух концентраційних, спіралеподібних кіл антропосу й топосу. Людина в

центрі топосу, топос у центрі людини (як апріорне місцезнаходження) та різний предметний склад, який відіграє в житті окремої особистості *центральною* чи *маргіальною* роль.

Як переконуємося, науковці по-різному трактують бінарну опозицію *центр/маргінес* (дехто вважає її нероздільною, інші, навпаки,

дотримуються думки, що поняття столиці й периферії є настільки віддалені та антонімічні, що їх зовсім не обов'язково так ототожнювати), та все ж увага дослідників до цієї проблеми свідчить про наявність тієї самої «больової точки», що мала б зводитися до питання про зворотність понять *центр* та *маргінес*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баррі П. Вступ до теорії : літературознавство і культурологія / Пітер Баррі. – К. : Смолоскип, 2008. – 359 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : Перун, 2003. – 1440 с.
3. Даниленко В. Лісоруб у пустелі : Письменник і літературний процес / Володимир Даниленко. – К. : Академвидав, 2008. – 352 с.
4. Дерріда Ж. Структура, знак і гра в дискурсі наук про людину / Жак Дерріда // Дерріда Ж. Письмо та відмінність. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – С. 563–591.
5. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса : [Вибрана есеїстика] / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2006. – 352 с.
6. Ільницький М. Маргінальність чи зміна парадигми? / Микола Ільницький // Слово і час. – 2007. – № 10. – С. 70–78.
7. Кирилук С. Проблема маргінальності як складова українського літературного дискурсу кінця XX – початку XXI ст. / Світлана Кирилук // *Ucrainica I. Soucasna ukrajinstika: problemyazyka, literatury a kultury*. – Olomouc : Univerzita Palackeho v Olomouci, 2004. – S. 229–233.
8. Кононенко Є. Переможені й переможці / Євгенія Кононенко // Критика. – 2000. – № 27–78. – С. 12–13.
9. Павличко С. Канон з погляду боротьби центру і маргінесу / Соломія Павличко // Павличко С. Теорія літератури. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 627–637.
10. Павличко С. Проблема маргінального/центрального в теорії Мішеля Фуко / Соломія Павличко // Павличко С. Теорія літератури. – К. : Видавництво С. Павличко «Основи», 2002. – С. 619–622.
11. Павличко С. Філософсько-теоретичні передумови / Соломія Павличко // Павличко С. Теорія літератури. – К. : Видавництво С. Павличко «Основи», 2002. – С. 12–619.
12. Павлишин М. Канон та іконостас : [Літературно-критичні статті] / Марко Павлишин. – К. : Час, 1997. – 357 с.
13. Поліщук Я. Кобилянська і канон / Ярослав Поліщук // Кур'єр Кривбасу. – 2009. – № 234–235. – С. 373–380.
14. Гурін С. Маргінальная антропология [Електронний ресурс] / Станіслав Гурін. – Режим доступу : www.zipsites.ru/books/marg_antropologiya.
15. Кемалова Л. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства [Електронний ресурс] / Лідія Кемалова. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/7499.html>.